

DR DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

BIO SAM U ŠPANIJI...

UTISCI SA FRONTA SLOBODE

Znao sam da je Španija zemlja **krvi, sladostrašća i smrti**, kako je nazvao Moris Bares. Znao sam da je to zemlja Don Kihota, plemenitog sanjalice i idealista, ali isto tako zemlja Sančo Pansa. Slutio sam da je u Kastilji postojbina prvoga, a da se svakako u Kataloniji rodio razumni, trezveni sin zemlje koji je poput stare arapske poslovice, smatrao da je „čovjek i sa magarcem pametniji nego sam“. Znao sam da je Španija zemlja mora i planine, rudnog blaga i jedne pečene ljudske rase, pravljene od afričkih i evropskih elemenata. Znao sam, najzad, da se već skoro dve godine toči u Španiji plemenita krv jednog naroda koji hoće da bude slobodan. Redak narod, odista, u ovo posleratno nejunačko doba, kada su se još samo Bugari odupirali navali silnika, braneći svoju seljačku vlast!

Kako se ne odazvati pozivu dra Negrina pretsednika republikanske vlade da dođem kao narodni poslanik i kao opozicionar iz Jugoslavije, zemljak mnogih dobrovoljaca koji se bore i ginu za slobodu Španije i svih naroda; kako se ne odazvati tome pozivu, kad se 1 februara, u sred građanskog rata otvara zasedanje Kortesa, parlamenta španskog Narodnog Fronta! Šta mari što Franko bombarduje otvorene gradove i što nema više pozadine, ni za žene ni za decu, ni za više ili manje „neutralne“ strance! Ni časa se nisam dvoumio, da se odazovem Don Kihotu, i ako je Sančo Pansa sa više razloga drukčije savetovao. U Španiji? Kako da ne. U republikansku Španiju? Po svaku cenu odmah.

Brzi voz od Beograda do Pariza. Još brži od Pariza do Perpinjana, na domaku Pirineja koji dele dva sveta. Zar nije rečeno: „istina s ove strane, laž s one?“ I ovo je rečeno: „more spaja narode, planine ih razdvajaju“. Planine, to su Pirineji. – More je li to Gibraltarski Moreuz? Ako je tako onda je Španija bliža Africi nego Francuskoj. Srećom, – kanda više za Francuze nago za Špance, – ove dve zemlje su vezane i morem sa dve strane. Tako, more spaja ono što Pirineji razdvajaju. Drevna civilizacija Španije, – starija od galske, nahranjena od arapske konstruktivnosti, – ta civilizacija će se otvoriti pred nama, putnicima sa surovog i sirovog Balkana. Hoćemo li je naći načetu, ranjenu, možda smrtno ranjenu jednim svirepim ratom, najsvirepijim od svih, građanskim ratom?

Prvi dodir sa Španijom, preko jednog Baska, otkriva već u Perpinjanu čuveno kavaljerstvo tih naroda. Šofer hoće da plati doručak gospodi koju vozi. Zar nismo mi gosti njegove zemlje, dakle i njegovi gosti? Pirineji veliki i strašni iz daleka, laki su po asfaltnom putu, lakši zacelo nama u automobilu nego onim brojnim radnicima, intelektualcima, seljacima, koji silom htedoše da dođu u Španiju, u nov Krstaški rat dolazeći ovoga puta sa Istoka na Zapad. Čućemo kasnije bezbrojne priče o prelasku preko Pirineja, prelasku koji nas je potsećao na Hanibala i njegove slonove. Prelazak taj trajao je za dobrovoljce po nekoliko dana, kroz sneg i mećavu. Zahvaljujući našem Basku, koga poznaju francuski policajci, mi prolazimo bez teškoća poslednje kilometre do granice. Francuzi su blagonakloni, bar u trenutku kad smo mi stupili na špansko tlo, više nego ranije, kad je bilo teže preći tu granicu nego doći peške iz Poljske, iz Madžarske ili iz okoline Trnova, u sred Bugarske.

Na prvim koracima u samoj Španiji susreće nas velika tabla na kojoj piše: „Vi, sinovi slobodnih naroda, koji dolazite u špansku zemlju, koja se bori za svoju slobodu, budite pozdravljeni!“ – Kakva iluzija o našoj slobodi, kakva gorka ironija! Ali, natpis je opravdan, jer su pre nas prošli tuda poslanici iz Belgije, na čelu sa Emilom

Vanderveldom, Šveđani na čelu sa senatorom Brantingom, Norvežani, Englezi, Francuzi, Česi i drugi sinovi odista slobodnih naroda. Neka vide evropski parlament tu „crvenu Španiju“, neka se osvedoče šta su uradile, i šta nisu, „crvene horde“, kako general Franko izvoljeva nazivati svoje protivnike. Oni mu, u ostalom ne ostaju dužni, jer ga zovu: „kanalja Franko“; prevedite kako vam je volja: gad, nitkov, hulja, šuft. Koliko razdaljine od našega Baska do njega, i od mladića kome nas je Bask predao na granici!

Letimo kroz sela i varošice, asfaltnim drumom koji iznenađuje u jednoj takvoj zemlji, za vreme takvog rata. Uz maslinovo drveće i vinovu lozu javljaju se već narandže i limunovi. Zacelo u vrlo skromnom razmeru, kad se upoređi sa zelenim morem prošaranim toplom narandžastom bojom koje ćemo videti idući za Valensiju. Ali već prvi susret sa sočnim plodovima crvene, tvrde i tople zemlje španske. Odista, takve crvene zemlje nisam nigde video. Ne baš nigde, jer slična je njoj zemlja između Venecije i Trsta, slična takođe, samo glinasta i otporna prema vodi ona između Niša i Pirota! U prvoj varoši posle granice, gde je pre nedelju dana od bombardovanja palo 14 mrtvih, u Figuerasu, nov znak kavaljerstva: Jedan naš saputnik hoće da kupi novine i daje francuski novac. Jedan Španac, mušterija u dućanu, vadi i plaća za stranca španskim novcem. U Geroni, neobična crkva, kakva se nigde ne može videti. Oko Pinede, carstvo karfiola prve žetve. Mataro, lepo živo mesto, gde je sav svet na ulici oko podne. Crne glave, kose kao zift, nešto masna na kovrčavim glavama Katalonki. Eto nas u Badaloni, na deset kilometara od Barselone. Naše iznenađenje raste, jer se približujemo najvećem, najbogatijem i najbučnijem gradu poluostrva. Dva miliona stanovnika, u blizini mora u jednoj pitomijem ravnicu, grad rasut na velikoj širini, sa ulicama kakvih nigde u svetu nema, sa četiri i pet redova drveća. To su Ramblas o kojima ćemo čuti veličanstvenu i strahovitu priču.

Dok još ulazimo idući ka Pretsedništvu Vlade, čujemo na koji način je radništvo Barselone osvojilo centar od pobunjenih oficira, industrijalaca i bankara. Oni su se postavili na tugu „De Katalunja“ sa topovima i mitraljezima uperenim na sve četiri strane, čekajući da radnici iz predgrađa nasrnu, goloruki i opijeni mržnjom na vekovne zlotvore. Oni su odista nasrnuli, ali na sasvim neobičan način. Povorka od nekoliko nizova teretnih automobila grunula je prema mašinama koje su sipele pakleni oganj, i u slepom zaletu pregazili mitraljeze, topove i one koji su ih hranili čelikom. Nikada istorija ratne veštine nije videle sličan prizor...

Sada je u Barseloni sve mirno. „Ramblas“ se sijaju na sredozemnom suncu, trg „de Katalunja“ je sav u cveću, dok tramvaji i automobili obilaze oko njega sa elegancijom aeroplanskih viraža. Sve to vidimo i čujemo samo u magnovenju, jer žurimo iz Prezidentsije na mesto određeno za sastanak Kortesa. Hoće li se sastati? *U Tuluskoj Depeti* pročitamo malo čas da je sastanak odložen, kako se „neprijatelju ne bi dao povod za napad na građansko stanovništvo“. Naš mali, bucmasti šofer, u plavom skijaškom odelu, gologlav, dobio je u Prezidentsiji nalog gde danas vozi. On ne zna put, luta, izlazimo iz grada i često pitamo za pravac. Kad nam mladi vojnici što čuvaju stražu na raskršćima kažu broj kilometara, mi hoćemo da čujemo četiri, najviše četrnaest, dok je to u stvari bilo četrdeset. Odavno smo već u polju, sve dalje od mora, u kršnom i oskudnom predelu.

Daleko na horizontu vidi se čipkasti profil jednoga grebena koji po malo potseća na naš Durmitor, naravno u minijaturi. Ni slutili nismo da ćemo ići pod sam taj greben, skoro na vrh njegov, između dva vrha plavog planinskog veza. Prelazimo preko reke,

kroz stenje, stalno naviše ali uvek savršenim asfaltnim drumom. Jedan od kontrasta Španije! Najzad, broj vojnika na straži i mladih ljudi u crnim kožnim odelima pripijenim uz telo, na motociklima biva sve veći, broj automobila koji se vraćaju sve veći takođe: znak da smo u nekoj interesantnoj zoni, negde blizu mesta gde se održavaju Kortesi. Zar u planini, zar na hiljadu metara visine? Ne samo to, već u manastiru, jednom od najčudesnijih, možda najčudesnijih na svetu, u Monseratu gde se odigrava Parsifalova legenda, gde je zamak Svetoga Grala. Tu, na „zubima testere“, jer Monserat to znači, među zubima koji su se usekli u planinu u trenutku kada je Hristos izdisao na krstu, – tako veli španska legenda, – u manastiru Nuestre Senjore de Monserat, zaštitnice Katalonije, tu će se održati sednica Kortesa. Tu se već održava, jer mi smo nešto zakasnili. Pre nego što uđemo pod svodove velelepnih građevina, – savršeno sačuvanih u toj bezbožnoj Španiji, gde treba da su sve crkve porušene, svi sveštenici ubijeni, – pogledajmo još jednom veličanstveni prizor. Setimo se da je ovde Ignacije Lojola stavio svoj mač na slavni oltar pre nego je počeo svoj život, pun duhovnih podviga. Setimo se još, da svake godine dolazi ovde po šezdeset i sto hiljada hodočasnika, da se poklone maloj, crnoj, u drvo ukovanoj slici, iskićenoj teškom svilom i dragim kamenjem iz svih vremena.

Posle sednice, na kojoj je predsednik vlade Negrin podneo poslanicima izveštaj i na kojoj su predstavnici svih španskih stranaka izrazili svoju privrženost vladi Narodnog fronta, svi će preći u jednu veliku salu, za skromni bratski ručak. Tu će reći Emil Vanderveld, zahvaljujući na zdravici predsedniku Negrinu: „Gospodo, drugovi, prijatelji, kako da vas nazovem? Braćo u čovečanstvu! Nekada se u ovoj kući govorilo „braćo u Hristu“, kada se mislilo da je samo Hristos bio razapet. Danas se kunemo u čovečanstvo, jer je ono razapeto, nigde više nego u mučeničkoj Španiji. Još će reći Vanderveld, u ime svih nas: „Vi stvarate novu legendu. Pretvarate ovo drevno svetilište u novo hodočašće“. Ovde su sklonili Kortese, ne samo valjda zbog lepote, bez koje Španci ne umeju da žive, već i zbog sigurnosti domaćih i stranih parlamentaraca; na njih bi Franko rado izlio svoj gnjev preko bombi kojima ubija – decu, ruši bolnice, pa i same svete crkve koje su napuštali njihovi službenici. Tu je cela levičarska Evropa, predstavljena sa preko pedeset poslanika i senatora. Tu je i engleska delegacija, sa jednim lordom po rođenju koji pripada Radničkoj partiji i simpatije republikanskoj Španiji. Njoj su toliko potrebne simpatije moćnih ovoga sveta. Oni su dan pre toga bili u Barseloni i videli pustoši jednog od najstrašnijih bombardovanja. Mi tu čast nismo imali...

Ne znam šta je čarobnije: penjanje uz Monserat, po suncu koje još više rumeni špansku peskušu, ili silaženje, po noći, vijugavim putem, sa potuljenim lampama u grupicama udaljenih i bliskih sela. Zasenjeni prizorima i uzbuđeni večernjom groznicom, opijeni blagim povetarcem koji već dolazi s mora, mi ulazimo u jednu novu Barselonu, zamračenju, sa lampionima u plavo uvijenim, punu sveta na ulicama, koji se oseća više nego što se vidi kroz oštre reflektore automobilskih farova. Brzo smo večerali, pa nas evo na ulici, među dobar i vedar španski, upravo katalonski narod. Idemo kroz polumrak, zahvaćeni nekim ludim optimizmom, koji se u Španiji diše sa vazduhom. Odjednom, sirene, kratko, a odmah mrak, potpun. Svi automobili i tramvaji stadoše. Dolaze Frankovi avioni. Novo bombardovanje, posle prekjučerašnjeg koje je ostavilo 350 mrtvih, u jednom podrumu, ispod sedmospratne zgrade, ubijeno je na gomili 150 dece, izbegle iz svih krajeva porobljene Španije. Lepa režija za strane parlamentarce, naročito za prijatelje Engleze koji su uvek imali izvesnu nežnost za „nacionalnu Španiju“! Koliko će

žrtava biti noćas? Kako će Barselonci primiti nov napad iz vazduh? Ljudi, žene, deca, koji vrve na ulici, bez cike, sporije nego preko dana kad idu svojim poslom, silaze u rupe podzemne železnice. Silazimo i mi, u nejasnom osećanju fizičke odbrane i radoznalosti. Metro je već pun, ne prepun. Svet se smešta na stepenicama i na klupama, tiho razgovara, čak se šali i ćaska. Koji minut docnije čuće se i pesmica dvoje zagrljenih i vic, kao da ne može svakoga sekunda da se sruli ogromna torpilja, koja blok od sedam spratova preseče kao komad sira, ostavljajući na svakom spratu polovinu nameštene sobe. Nekoliko minuta docnije rekoše da je svršeno, i sa istom mirnoćom svi izađoše napolje, u nešto svetliju Barcelonu. Je li bilo bombardovanje? Nije, ali su „crni avioni“ poršli tu blizu i uznemirili protivavionsku artiljeriju. Jedan mršavi Španac nam kaže: „Eto, celog dana sam radio; sada je već deset sati, a u ponoć će nas opet dići, možda i pred zoru, ako ne i sutra pre podne. Mi mirnog sna nemamo, već godinu dana.“

Nova radoznalost, nova radost – za nas: u dva automobila Prezidentsije, u društvu kapetana Pradosa, mladog profesora univerziteta, idemo na aragonski front, gde su u najvećem broju zajedno naši ljudi, dobrovoljci iz Jugoslavije. I kapetan Prados je Bask. Zanima nas kako je on postao ratnik i oficir. Njegova istorija pokazuje kako je stvarana nova španska vojska. „ehersito popular“, **narodna** vojska. Bio je raspust kad se digla oficirska pobuna u julu 1936 g. „Čuli smo da se tuku nedaleko od Madrida. Sa nekoliko drugova, kolega i studenata, „rekvirirali“ smo jedan auto na ulici, napunili ga benzinom, i ja sam šofirao u pravcu gde smo čuli da se tuku. Neko od nas imao je pušku, neko revolver, neko ništa. Kad smo čuli pucnjavu, sišli smo iz kola i pucali smo, ne znajući u koga. Tako do pred večer. Sve se stišalo, i mi smo se osvrnuli levo, desno u sred polja. Gde da spavamo? Vratili smo se automobilu i zapalili natrag u Madrid, na prenoćište“. Sutradan su ponovili isto, samo na drugu stranu, gde su verovali da je bitka ljuća. Najzad im je dosadilo da se vraćaju u Madrid, i spavali su na „bojnom polju“. Sa „neprijateljem“ se još nigde nisu sreli, kad je nekakav čovek sa vojničkom kapom došao da ih pita šta oni tu rade. – „Branimo republiku“. – „Vrlo dobro. Šta ste vi“, upita jednog. – „Profesor ekonomije“. – „Artiljerac!“ – A ti? „Matematičar“. – „U redu, bićeš avijatičar“ – „Ti mali?“ – „Filozof“. – „Pešak!“ Tako ih je redom mobilisao i razvrstao po rodovima oružja. Kapetan Prados se borio na raznim frontovima, posatao odličan artiljerac, danas ima 27 godina i kapetanski čin. Nije na to ni malo ohol, jer misli da vrši samo svoju dužnost, kao i toliki drugi, radnici, seljaci intelektualci.

Prošli smo Leridu, najveće mesto od Barselone na putu za Saragosu, i mnoge veće i manje varošice, sela i zaseoke. Utisak dosta mučan, jer prolazimo kroz bezvodni ravni teren, gde po koje maslinovo drvo deluje više žalosno. Što se noć više spuštala, straže su bile češće, jer se front približavao. Naši šoferi uzimali su benzin u državnim stanicama, plaćajući bonovima, pošto u republikanskoj Španiji nema ni privatnih automobila ni privatne prodaje benzina : sve je uzeto za državne potrebe. Bila je noć kad smo stigli u Alkorisu, selo gde su nam rekli da se nalaze „naši“. Dok smo se probijali kroz tesne i kamenite sokake, čuli smo prvu reč na našem jeziku : „bije žicu.“ Stali smo kao ukopani i odmah „uhvatili vezu“. Maldici iz naših krajeva, Kragujevčani i Beograđani slučajno, upućuju nas u „štab“ gde su njihovi oficiri. Tu nalazimo prvu veću grupu vojnih lica, posle Ministarstva Vojnog gde nas je primio general Julius Dajč, nekadašnji komandant Šucbunda, socijalističke oružane organizacije u Austriji, i simpatični advokat i narodni poslanik koji je sada državni podsekretar Narodne Odbrane. U samoj Barseloni ima malo vojnika i oficira. Kažu zato što Španci i Katalonci ne vole

uniformu: čim dođu sa fronta uzimaju svoj kačket, jer tako lakše idu po ulicama, sa rukama u džepovima. U štabu Međunarodne brigade sve sam „militarac.“ Nova Vavilonska kula: svi mogući jezici u svima ustanovama. Makedonac počinje rečenicu na španskom, obraćajući se Italijanu, produžuje na nemačkom i najzad završava na ruskom, koji je ovde zajednički jezik. „Slušaj, Fajn, kaže Stevan Lilić čoveku iz Beodre u Banatu koji mi maločas reče da se zove Filipčev. – „Znate, mi skoro svi ovde zadržavamo naša imena iz pasoša sa kojim smo prešli u Španiju ili naša legalna imena iz borbe“, kaže divni Crnogorac Danilo.

Prvi put ratna atmosfera. Nismo sasvim na frontu, ali su ljudi uvek na oprezi jer „on“ – to je Franko – zna da su „oni“ ovde – „oni“, to su internacionalci – i može svakog časa da napadne. Kako vidimo dosta Španaca među strancima, saznajemo da u međunarodnim brigadama stranci sačinjavaju samo jednu trećinu, dok su ostalo sami Španci. Komanda je na španskom jeziku i svi oficiri i komandujući moraju znati dobro španski. Ceo ovaj rat, bar sa ove strane gde smo mi, ima potpuno španski karakter. Međunarodnih ima srazmerno vrlo malo: kažu sedam do osam hiljada. S one strane vele da ima samo Talijana preko 100 hiljada. Posle Francuza i Poljaka, koje ne mogu dovoljno da nahvale, najmnogobrojniji su naši iz Jugoslavije. Bugari i mi dajemo najveći procenat oficira i komandujućih, ali smo i žrtava najviše dali, naročito na Madridu, kod Belšite i na Bruneti. Naročito su omiljeni Talijani antifašisti, Garibaldijevci, jer su oni na Gvadalahari obračunali sa žalosnim talijanskim trupama sa druge strane. Tada su lumpovali i sami Nemci hitlerovski raspoloženi, od radosti što su – tučeni Italijani. To smo, razume se, čuli još u Beogradu. Fašisti idu zajedno, ali se ne vole, jer svaki ima svoje račune. Naši stvaraju ovde jedno nerazlučno bratstvo. Španci odaju priznanje internacionalistima, dok ovi veličaju Špance i njihovu vojsku. „A Madrid, šta bi bilo da niste vi, naročito Crnogorci i Hercegovci, zapeli?“ – „A Teruel, odgovaraju međunarodni, to je najveća pobeda, a nijedan stranac nije učestvovao!“ Kavaljerski duh, u kome se takmiče Španci i njihovi gosti, ovlađuje čovekom čim uđe u ovu zemlju. Takmiče se ljudi ko će kome odati veće priznanje... Toga nema među „fašistima“, kako ovde zovu svoje neprijatelje.

Do ponoći razgovor, uglavnom tih i u manjim grupicama, uzajamno obaveštenje, fotografije koje dopunjuju podatke, i onda pesme na svima jezicima. Naš saputnik Bugarin Stamboliskov saradnik, poznati Kosta Todorov, koji međutim ne krije svoje ime vodi prvu reč i daje ton u pevanju na ruskom, talijanskom, francuskom, bugarskom, srpskom, čak na nemačkom, prkoseći drugom saputniku: „vir volen kajne Švoben zajn!“ Prenoćili smo rastureni po kućama bez stanovnika, a sutra, vreva vojnika na ulici poziva nas da vidimo one koji nisu u „štabu“. Išli smo da nađemo naše ljude, koji su spavali u praznim sobama, na tavanima, svuda na slami, kao obično u ratu. Spreмали su se da idu u polje, da ih nebi bombardovali na okupu. Rečeno im je već da će doći na vežbalište „strani parlamentarci“. Prva politička vojska, oni su naučili da slušaju govore, jer ovde se ratuje ne samo municijom već i propagandom. Prebegli talijanski vojnik preko velikog zvučnika obraća se svojim dojučerašnjim drugovima preko rova: „Ja sam Bruno, iz te i te čete toga i toga voda. Juče sam išao po vodu i ugledao sam drugove Špance sa crvenim petokrakim zvezdama na odelu. Mislio sam da će me zarobiti i streljati. Mesto kuršuma u čelo, dobio sam ceo hleb, kafu sa šećerom, duvan. Dođite i vi Mario, Gvido, Đovani. Ovde je fino.

Dok se glasno smejjemo, stigli smo već blizu mesta gde su se trupe razvile u „kare“. Truba je jeknula, vojnici su stali mirno, a mi smo se postavili prema njima na

maloj uzvišici. Vojnici su oni po sadržini više nego po formi, jer sem oficira skoro niko nije potpuno uniformisan. Na svakome je bar jedan deo civilne odeće. Dvojica u redu nikad nisu isto obučeni. Jedan Estonac, najpre na španskom, zatim na ruskom, jeziku pretstavlja goste, parlamentarce iz Jugoslavije i Bugarske, i naše pratioce iz Pariza, – veliča borca za stvaranje Narodnog fronta na Balkanu. Daje reč prijatelju Bugarinu, koji govori ruski. Njegov govor, posle svake dve-tri rečenice, Estonac prevodi na španski. Trupa sluša, kliče, pljeska, sa puškom pod miškom, i vojnički kare pretvara se u politički zbor, ne gubeći ništa od svoga poretka. Moj govor na našem jeziku prevodi na španski jedan Hrvat, radićevac, i kad sam pomenuo dr. Mačeka, levi ugao počeo je da viče „živeo Maček!“ Kako je to čudno zvučilo u sred Španije! Kad sam završio, na istom mestu jeknula je gromka pesma i Matiji Gubcu i o njegovoj užarenoj kruni. Dopustili su „Jugoslovenima“ da izađu iz stroja i da nam se približe. Mene su šćepali i digli na ruke, tražeći da ponovo govorim, ovuga puta bez prevođenja na španski jezik. Obnovile su se scene iz Kragujevca, iz Jagodine, iz Zablaca, iz Leskovca, iz Bjeljinem, iz Sremske Mitrovice, iz Kikinde, iz Pirota. Ludovali smo, sećajući se na borbe u domovini. Veselje se moralo prekinuti, jer je trebalo da počne vojnička parada pred stranim delegatima.

Jedan od najdubljih utisaka. Prava revolucionarna vojska, kakvu svet nije video od Francuske Revolucije. Mislom da su ruski crveni vojnici bili bolje uniformisani. Ovde je skoro sve rasporeno. Ali kakav korak, krepak i skladan, oštar pozdrav na desno prema „delegaciji“ koja odgovara stisnutom desnom pesnicom, i onda nekoliko partiskih barjaka koji prošaravaju inače šarene odrede ove čudnovate vojske! Razni rodovi oružja obično sa starešinom iz Jugoslavije ili Bugarske napred ili sa strane, dok najzad ne stižu „antitankovci“, sve sami naši iz Jugoslavije. Divna mamčad, čija čista i stroga lica odudaraju od neskladnog odela!

Mi žurio za Kalandu, gde su artiljerici, baterije „Karl Libkneht“, skoro svi Sloveni: Jugosloveni, Česi, Poljaci, Bugari. Mi pravih Rusa uopšte nismo videli u Španiji. Ali smo videli vanrednih ruskih kamiona, novih teretnih automobila, u nizu od nekoliko stotina, sa novim gumama iz sovjetskih fabrika. Hvale se i njihovim avionima-bombarderima i tenkovima. Tu smo našli nekoliko poznatih Beograđana iz t. zv. uglednih porodica. Njih ovde mne vole i ne maze nego u njihovim gospodskim kućama. U ruskoj pesmi o Dunjaši pominje se „naš Siniša“. Koča Popović je urednik zidnih novina, za koje smo morali napisati po jedan člančić na bugarskom i srpskom, i ostavili puno slika sa naših seljačkih zborova. Sarajlije i Zagrepčani su omiljene starešine. Pokazali nam topove, kojih na žalost ima suviše malo na republikanskoj strani, i milovali su ih kao što deca miluju svoje igračke. Čudna je sudbina svih ubeđenih pacifista.

Vratili smo se u Barselonu kao okupani, oduševljenjem i vedrinom, u jednom delu našega naroda. Uši su nam još bile pune njihovih reči, oči naseljene njihovim pesnicama koje su nas pozdravljale na rastanku. Bili smo po malo tužni, više zbog sebe nego zbog njih, jer smo osećali da su oni bolji od nas. Bolji od onih političkih šefova koji izdaju naloge ili brane da se ide u Španiju. Zanimalo nas je njihovo partisko obeležje. Većina su, za celo, komunisti, ali ne tako sigurna većina. Bar pedeset od sto naših u Međunarodnim brigadama pripadaju drugim strankama. Najviše su pristalice Hrvatske Seljačke Stranke. Došli su iz Francuske ili iz Belgije. Ima Dalmatinaca koji su se prokrijumčarili na dnu magacina u lađama, jedan čak u rupi elise. Iz Poljske su dolazili obešeni ispod vegona. Bugari su pešačili mesecima. Jedan naš Španac prelazio je Pirineje po najdubljem snegu. Svaki ličan slučaj jeste jedan roman. Ima li avanturista među njima? Možda je bilo u

početku, naročito među Francuzima, koji su ipak najlakše prelazili; sada više ne. Odabiranje se izvršilo ne samo po političkoj već i moralnoj liniji. Može se reći da je sada u Međunarodnim brigadama koje su nas naročito zanimale, cvet omladine, ljudi skromni, na izgled mirni, hrabri. Oni ne kriju da je građanski rat jedna užasna stvar, jer tu ima malo ili ni malo zarobljenika, u bolnicama nema neprijateljskih ranjenika, milost je mana a surovost vrlina. Nož igra veću ulogu nego bajnost. Bomba i dinamit rade više nego starodrevna ratna oruđa.

Republikanci to nisu hteli. Oni su sproveli izbore potpuno zakonski, sa slobodnim i tajnim glasanjem. Vlada Narodnog fronta počela je da stvara zakone, najredovnijem putem. Nikakvo nasilje nije izvršeno. Je li strašno što su doneli zakon o agrarnoj reformi, nekoliko zakona u korist radnika? Zar nije bilo krajnje vreme da zemlja pripadne seljacima i da radnici imaju kraće radno vreme? Vladajuća klasa, upravo vladajuće klase – velikoposednici, oficiri, sveštenici, kapitalisti – nisu hteli ništa da žrtvuju od svojih povlastica, baš ništa. Neki su želeli da vrata Alfonsa XIII. Oficiri su prekršili zakletvu, napali su svoju vladu, objavili rat svome narodu. Vlada je ostala bez oficira; što je gore, bez vojnih magacina, bez većine. Oficiri su povukli trupe na svoju stranu. Da nije bilo gradskih radnika, koji su odmah uzeli oružje ili goloruki pošli u borbu, Franko bi odavno zavladao celom Španijom. Seljaci nisu odmah potekli, jer su letnji meseci njihovo slabo vreme, jedino kada primaju svoju platu. Pomoć stranaca bila je od neocenjive vrednosti. Zato Španci sa zahvalnošću gledaju svakog čoveka koji nosi trokraku crvenu zvezdu, znak Međunarodnih brigada. Sada su u njima Španci u većini, ali nekada su one odista bile pune stranih dobrovoljaca. Španski građanski rat ima simboličan značaj: tu se međunarodna solidarnost manifestuje mnogo bolje nego u Ženevi gde zasedava ustanova zvanične međunarodne saradnje.

*

Još nam nije bilo dosta fronta i naših. Hteli smo u Madrid. „Treba nam najmanje pet dana.“ – U Teruel, ponos republikanske vojske, – prva planska spremljena ofanziva, posle malih oglednih ofanziva na Belčiti i Bruneti, posle „boja u susretu“ na Gvadalahari! – „Morate imati naročito odobrenje od ministra rata.“ – Dobićemo odobrenje; dobili smo ga. Pratiće nas ovoga puta naš oficir, jedan pristalica Samostalne demokratske stranke iz Splita, Usput ćemo svratiti u jednu bolnicu, u Belikasim, na putu za Valensiju gde takođe moramo otići. Naš program morao je biti ograničen, jer smo mogli ostati samo devet dana. Za deseti februar valja biti u Parizu, gde će strani delegati izneti pred pariskom ustreptalom publikom svoje utiske iz republikanske Španije za čije nesreće najbolji Francuzi optužuju ne samo Englesku nego i svoju zemlju.

Prošli smo kroz Tortozu i Taragonu, kroz Benikasim i Kastiljon; došli u Valensiju, stari centar sredozemne civilizacije, tipičniji od Barselone. Pod sam Teruel nas neće pustiti, jer su već bili bombardovani putevi i sela oko njega. Naš oficir je bio malo uzbuđen i uznemiren zbog nas, strahujući da ne stradamo u Španiji, dok smo po njegovom mišljenju toliko potrebni našim zemljama. „Mi smo namenjeni smrti, govorio je, a vi morate da nastavite i završite borbu kod kuće. Ovim sjajnim ljudima kao da je postalo jasno, da zapadno-evropski kapitalizam namerno odugovlači ovaj strašni rat. Čim posustane jedna strana, oni joj liferuju nove avione i po koji top, samo da se borba nastavi, sve dok se ne istrebi sve što je borbeno i idealom poneseno...

I na drugoj strani, kod Franka, kažu nam prijatelji, ima iskrenih fanatika, lažno obaveštenih, ali ubeđenih, da se bore za dobro svoje zemlje. Oni se plaše stranaca,

naročito Moskve, za koju im je rečeno da suvereno vlada kod republikanaca. Oni mrze Talijane i Nemce na svojoj strani, ali veruju da će oni otići. Mi smo imali obrnut utisak. Naši stranci će odista napustiti Španiju čim se oslobodi, dok će Musolini i Hitler tražiti ne samo Šajlokov, nego mnogo veći komad tela. Ne mogu verovati da je moral kod Frankovih trupa ni iz daleka na visini koju smo našli kod republikanaca. Tamo su Marokanci, koji jurišaju za novac i za alkohol, možda i u rasnoj mržnji, da tamane belce. Tamo su Talijani, gladni ljudi iz Južne Italije i sa Sicilije, koji dobro jedu samo kad su u vojsci i imaju para samo kad ratuju. Mora biti i nešto mladića buržoazije i plemstva koji se bore protiv „novog varvarstva“. Ali glavna snaga, koja je do sada pobeđivala u raznim borbama, to je materijal dobiven iz Nemačke i Italije, naročito topovi, avioni i tenkovi. Oskudica na republikanskoj strani bila je tolika u početku da su milicionari bacali kape u vis i klikitali od radosti kad je iz Meksika stiglo prvih petnaest hiljada pušaka. Činilo im se da će za čas pobediti. Tada su pritekale Franku u pomoć velike sile, čak i one koje se nazivaju demokratskim. Katastrofa bi bila odavno potpuna da nije počeo da stiže ruski materijal. To nije bila uvek pomoć, jer su često ruske lađe bile uništavane ili pljenjene od Frankovih krstarica.

Svaki sat proveden na putu ispunjen je razgovorima o naporu španske zemlje. Razmišljamo, u sebi i glasno, zašto je i kako je do ovoga došlo. Kad se sve sabere, zaključak je jedan: tako je moralo biti. Vlastodršci španskoga tipa nisu mogli razumeti narod španskog tipa. Jaz između njih bio je nepremostiv. Velikoposednici, čija su imanja brzi vozovi prolazili po nekoliko sati bez prekida; generali, koji su naučili da se svaka vlada ukloni pred njihovom prostom „objavom“ ili „obznanom“ – španski „pronunsijamento“; – popovi čija Inkvizicija nema ravne u svetu; kapitalisti i bankari, najzad, koji su parazitski sisali stare rezerve ove nekada moćne imperije, – zar je taj svet besne gospoštine mogao razumeti potrebe jednog iscedenog i ojađenog naroda?! – Preko puta njih stoje radnici zapojeni anarhizmom, seljaci koji kroz vekove vapiju za svojom grudom zemlje. Iz pustog predela jugo-istočne Španije, u oblasti Mursije došli su na sever nebrojeni siromasi da rade u rudnicima, u fabrikama, na poljima, i to je danas glavni deo radništva u Kataloniji. Oni su sobom doneli i drukčiju krv, još više južnjačku, možda arapsku, svakako otrovanu mržnjom, zavišću, željnu osvete. Nikad nisu imali poštovanja za vlasnike, bili oni u mantijama ili oficirskim uniformama, ili sa zlatnim lancima preko trbuha: to su bili neprijatelji sa kojima se kad-tad moralo obračunati. Kad je došla Republika, anarhistički raspoloženi radnici i seljaci, mislili su da je kucnuo čas odmazde. Madrid je naredio mir; Barselona je prolila radničku krv. Niko nije kažnjen. Mržnja je uvučena natrag u mračnu pozadinu duše. Revolucija je u Španiji stvarno izvedena tek posle napada Frankovog na legalnu vladu. Je li izvršena? – Jeste, ako se sudi po tramvajima, autobusima, električnim stubovima i mnogim fabrikama, na kojima su ispisana preko anarhističkih boga, crveno i crno, početna slova sindikalnih centrala S. N. T. Kroz celu Španiju, stranac vidi na zidovima natpise svih stranaka i pokreta koji su se u početku borili međusobno. Sada je opasnost tolika da je disciplina zamenila haos i sloga razdor.

Teško je upravljati Špancima, uveravaju nas prijatelji. Pre nekoliko meseci tamo, na frontu, vojnici bi prestali da pucaju i čak da gone neprijatelja kad dođe jedan sat. Rovovima se razlegla samo jedan reč: „Ručak!“ Oficiri su bili nemoćni. Anarhistički su učinili ogromnih usluga u odbrani velikih gradova. Pokazali nadčovečansko herojstvo, ali u kasarne nisu hteli ulaziti, ni komandi se pokoravati. Drukčiji primer je dao jedan od

njihovih šefova, Duruti, koji je obrazovao veliku jedinicu i otišao na front. Tamo je poginuo, ili je bio ubijen, možda od samih anarhista, koji mu nisu oprostili napuštanje individualizma. Sada je red i disciplina. Largo Kabalero, ima velikih zasluga za stvaranje borbenog duha među seljacima koji su organizovani u moćnoj sindikalnoj centrali U. G. T. Ali on se nije mogao odlučiti da strelja anarhiste. Pod pritiskom događaja, morao se ukloniti, da ustupi mesto Prietu, koji je pravi organizator španske vojske. To je taj nekadašnji prodavač novina, kasnije poduzetnik, danas general i ministar Narodne odbrane, ogromni čovek, pribran i ćutljiv, koji danju radi u Ministarstvu a noći provodi u automobilu obilazeći razne Frontove. Komunisti su prvi dali primer discipline. Oni su isto tako dali najveći broj ljudi za „političke komesare“ u vojnim jedinicama. Smatralo se u jednom trenutku da je Prieto, i ako socijalist, pod njihovim uticajem, i na taj način čovek Moskve. U poslednje vreme, baš kada smo mi boravili u Španiji, desile su se neke promene u organizaciji španske vojske. Politički komesari dobili su nalog da partisko-politički rad svedu na najmanju meru, a nekoliko stotina komesarskih mesta oduzeta su komunistima i predata ljudima iz drugih stranaka. Predsednik Negrin i cela vlada kao da su uspeli uveriti majora Atlia i ostale Engleze koji su posetili Španiju da komunistički uticaj ne samo nije isključiv nego da je u opadanju. Otuda možda izvesne promene u korist republikanske Španije kod Engleza. S druge strane, reklo bi se da će zatvorene anarhiste pustiti na slobodu, jer je disciplina u vojsci već učvršćena, a njihov elan postaje potreban za borbe koje pretstoje.

Španci ne trpe naređenja koja ne razumeju ili ne odobravaju. Kabalero je govorio: „Anarhiste ne treba ubijati, već im dokazati, ubediti ih da je disciplina potrebna.“ Ako kod Franka ima sve više nezadovoljnih Španaca, to je zbog nadmenog i diktatorskog stava koji zauzima komanda, naročito pod uticajem Nemaca. Ovi prosto zapovedaju, bez objašnjenja. Neće da razgovaraju sa ljudima. Španci međutim vole razgovor. Kao orijentalci kao Kinezi, kao naši susedi Turci, svakako kao Persijanci i Arapi, oni vole pričanje. Jedna učtivost, koju Evropa dovoljno ne razume, nalaže da se nikad čoveku ne obraćate sa direktnim zahtevom. Španac, pre nego će ma šta tražiti, pita za zdravlje, ne samo vaše nego i porodice za vaše prilike, za vaše raspoloženje, i tek na kraju kaže šta želi. Je li to kavaljerstvo? Je li orijentalstvo? Ili je možda obična seljačka navika da se nikad ne ide pravo cilju? Španci su pre svega seljački narod, sa velikom, skoro potpuno sačuvanom tradicionalnom kulturom. To smo najbolje osetili u Benikasimu, gde smo gledali mladiće iz raznih pokrajina kako igraju narodne igre, pevaju narodne pesme, naročito „flamengo“ iz Andaluzije. U grubim vojničkim cokulama, ovi ranjeni vojnici našli su načina da budu hitri, elegantni i oštri u potezima kao prave balerine ili najveštiji igrači. Palo nam je u oči da njihove narodne pesme imaju više afričku nego evropsku boju. Gledajući ih i slušajući ih, čovek se prenese na drugi kontinent. Njih još nije nivelisala industrijska civilizacija. Gradski život još nije ubio seljački folklor u njegovim najdubljim izrazima, u pesmi i igri. Duša Španaca još nije savijena i uniformisana. Otuda pobuna živog duha protivu spoljne discipline.

Sem anarhije o kojoj se mnogo govorilo u inostranstvu, i koju mi nigde nismo našli, republikansku Španiju strana propaganda napada zbog socijalnih promena koje su tamo izvršene. Reklo se da je Španija postala komunistička, da su obrazovani Sovjeti, da je izvršena kolektivizacija, da je uništena religija, da su porušene sve crkve. Mi smo se, pojmljivo, zanimali za sva ova pitanja. Saznali smo da su mnogi industrijalci i direktori velikih preduzeća napustili svoje položaje i pobjegli iz zemlje. Saobraćaj u gradovima i

rad u velikim industrijama bio je neko vreme paralizovan. Kako je radništvo u Španiji skoro potpuno organizovano u sindikate, šta je bilo prirodnije nego ono što se desilo: sindikalne centrale uzele su u svoje ruke sve tramvaje, autobuse i ostali zajednički saobraćaj. Sindikati su svojim članovima predali na rukovanje, pod kontrolom centrale, mnoga industrijska i neka trgovačka preduzeća. Hotel u kome smo mi bili gosti vodi sama posluga, od dečaka koji upravljaju liftom do starog portira koji u tom hotelu služi 35 godina a sada ima na frontu pet sinova, i otmenog šefa personala u fraku koji bi dobro stojao u najraskošnijem londonskom hotelu. Čudne utiske mora da nose naše kolege iz kapitalističke Evrope kada vide u „haotičnoj“ Španiji ovako savršenu organizaciju pod upravom sindikate...

Šta je s crkvama, šta s popovima? To je naročito zanimalo jednoga iz naše delegacije. Duše valja, mi ni jedne otvorene crkve videli nismo. Upravo, u Valenciji jedna je bila toliko široko otvorena da su u nju komotno ulazili teretni automobili natovareni džakovima brašna. Popa ni jednog videli nismo, sem jednog franjevca, koji je sedeo u hodniku štaba Međunarodne brigade u Valenciji. U toj istoj zgradi, koja je pripadala nekom ministru pravde, na trećem ili četvrtom spratu, proveli smo noć nas dva Balkanca u jednom luksuznom stanu. „Ovi stubovi mora da urlaju, govorio je Kosta Todorov, kad vide kako se mi nikogovići baškarimo po ovome bogastvu španskih velikaša.“ Očigledno, revolucija je prošla ovuda. Primetite, da ni te zgrade ni tu gospodu glava nije zbolela sve dok Franko nije nasrnuo na legalnu vladu. Ni popove niko nije dirao. Kad je počeo građanski rat, većina sveštenika su pobjegli. Nisu bili sasvim mirni oni koji su ostali. Mnogi su „čekali cara“, hoću reći Franka, kao verni borci „pete kolone.“ To je onaj deo Frankovih pristalica koji su imali zadatak da sa same republikanske teritorije pomažu borbu protivu „nekrsta“, dajući signale aeroplanima, pretvarajući zvonike u mitraljeska gnezda, crkve u tvrđave. Razume se da takvi nisu dobro prošli. Kad sveštenik nije bio sasvim loš, ali mu je pretila opasnost od anarhista, dešavalo se da seljaci dođu i ponude mu da ga „lepo ubiju“, kako ga „oni drugi“ ne bi mučili. Tvrde mi da ima crkava koje rade, sveštenika koji služe misu. U Taragoni, lepom primorskom mestu na putu za Valenciju, nisu dirali jezuite iz čuvenog manastira Šartreze, koji su pobjegli iz Francuske 1905 g. U Aragoniji i Kataloniji svi priznaju da popova nema, jer su pobjegli ili su ih anarhisti poklali. U krajevima Baska, naprotiv, sveštenici su od početka do kraja išli sa narodom, i od levičara ih glava nije zbolela, dok ih je Franko, verni katolik Franko, uništavao. Među katolicima javlja se novi pokret, neokatolički, koji traže odvajanje crkve od politike. Oni priznaju Papu, ali ostaju verni Republici. Jedan od njihovih ideologa, poznati Hose Begrami, čini čast savremenoj španskoj književnosti.

*

Život u Španiji iz osnova je izmenjen. Ne čuje se više, ili vrlo retko, nacionalna uzrečica: „spera, manjana!“ – „čekaj, sutra“. Tempo društvenog života neobično je ubrzan. Radi se više nego ikada, sa sistemom za koji se verovalo da Španci nisu sposobni. Izbeglištvo je stvorilo razne provincije. Katalonija je sada sedište državne vlade. Katalonci su dugo vremena bili pasivni, dok su sada legli svom snagom na posao, sa svom vrednošću i promućurnošću koja ih odlikuje. Građanski rat je ujedinio Španiju teritorijalno, stvarajući špansku naciju koja je dotle jedva postojala. Bombardovanje otvorenih gradova stvorilo je solidarnost između fronta i pozadine, čega ni u jednom ratu nije bilo. Najzad, nikada stranke nisu bolje sarađivale, u jednoj zemlji gde su partiske

strasti plamtele više nego igde. Samo tim jedinstvom može se objasniti strahovita otporna snaga koju su pokazali republikanci u odbrani svoje vlasti i svoje slobode.

Srce se steže čoveku pri pomisli da čelik koji fašizam sipa iz neba može desetkovati, obezglaviti ovaj plemeniti narod koji se, – posle vekovnog robovanja feudalizmu, klerikalizmu i militarizmu, – najzad probudio za pravi ljudski život. To je jedna opasnost koja pretila Španiji. Pravi njeni prijatelji to znaju i trude se da oduzmu kapitalistima velikih država sve izgovore oružano učešće i za famozno „nemešanje“. Ma šta se desilo, španski narod jeste i ostaće jedan važan član ljudske familije. Ne zaboravimo da se njihovim jezikom služi oko 130 miliona duša. Posle engleskog, španski jezik se najviše govori u svetu. Franko, kad osvoji jedan grad ili jedno selo, strelja sve što je od vrednosti, seče sve najbolje glave. Možda je to objašnjenje što u njegovom delu Španije nema više pobuna. Na ovoj strani, uništavanje se vrši samim ratom i bombardovanjem. Ostaje još jedna nada: unutrašnja snaga samog naroda, koja će se sama sobom obnavljati. Zar na zelenom drvetu narandže ne cvetaju novi pupoljci dok još nisu odbrani zreli plodovi? Kad je čovek video omladinu u uniformi ili u civilu, naročito decu špansku, nikad ne može posumnjati u veličinu i budućnost španskog naroda. Ta omladina i ta deca, – to je najlepše što ima Španija, a ona mnogo ima: čuda arhitekture, slikarstva, retka prirodna bogatstva, sjajnu ljudsku rasu, divne žene, prirodnu i veštačku lepotu koja gleda sa svih strana...

Još dva nezaboravna prizora, na kraju. U Kalandi, – ona je kao i sva sela koja smo posetili da vidimo naše na aragonskom frontu sada zauzeta od fašista, – na naše govore, koji nisu bili prevedeni na španski, odgovorio je najmlađi član baterije „Karl Libkneht“. Jedan mali Španac od 17 godina, dobrovoljac u bateriji i miljenik slovenskih internacionala, rekao je sa stolice na koju su ga popeli: „Mi govorimo ovde raznim jezicima, ali se ipak vrlo dobro razumemo. Ja pevam sa drugovima bugarske i makedonske pesme čije reči ne poznajem, ali osećam da se u njima govori o ljubavi i o zemlji. Pevamo mi i talijanske pesme i nemačke, ma da su danas mnogi Talijani i Nemci naši neprijatelji. Mi smo ovde braća i želimo da ostvarimo još jedno veće bratstvo, u celom čovečanstvu. Zahvalni smo vašim zemljacima što su došli da se bore za našu slobodu. Recite kad odete u svoje zemlje, da ćemo vam se mi Španci odužiti kad vam naša pomoć bude zatrebala.“ – Poslednja slika iz Španije. U Geronti zastajemo, ali ne izlazimo iz kola. Zovemo decu i dajemo im poslednje komade šećera što smo bili poneli iz Francuske. Jedan dečak vraća se posle jednog minuta i kaže da nas njegova mama zove na kafu. Španac nikada neće da primi a da odmah, ili ubrzo ne vrati. Ostala deca dizala su pesnice u vis: „salud e gracias!“ – zdravo i hvala. Hvala vama za bedno parče šećera, a koliko tek mi moramo biti zahvalni toj deci i njihovima koji se na svetom tlu Španije bore za slobode i za socijalnu pravdu u čovečanstvu!

Beograd, marta 1938.